

О.І.Божко*

**ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ УКРАЇНИ (ОСІНЬ 1918 р.):
СТВОРЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА, СКЛАД**

Статтю присвячено створеній під керівництвом більшовицького Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету Повстанській армії України у складі 1-ї й 2-ї повстанських дивізій. Розглядаються питання створення, організаційної структури, складу, постачання цього військового з'єднання.

1-ша і 2-га українські повстанські дивізії (з січня 1919 р. – 1-ша і 2-га українські радянські), котрі були створені більшовиками у вересні 1918 р. й згодом становитимуть кістяк новоутвореного Українського фронту, достатньо часто привертати увагу істориків – одні розглядали їх у контексті боротьби проти німецько-австрійської окупації¹, інші – при висвітленні війни з Директорією УНР².

Ключові події історії дивізій висвітлено у синтетичних працях, присвячених революції та громадянській війні³. Довідки про ці з'єднання є в універсальних та спеціалізованих енциклопедіях⁴. Обидві дивізії вперше стали об'єктом окремого дослідження у дисертації автора цієї статті⁵. Паралельний розгляд історії цих з'єднань пояснювався, окрім іншого, часом формування – осінь 1918 р. Подальше накопичення та опрацювання інформації щодо створення дивізій (зокрема, решток архіву Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету з двох не так давно розсекречених справ⁶) дозволило з'ясувати, що ця спільність була не лише фактичною, а й формальною, оскільки 1-ша й 2-га українські повстанські дивізії становили собою Повстанську армію України. Ця назва зустрічається в опублікованих документах, однак повністю відсутня у науковій літературі, окрім одного курйозного винятку. У солідному збірнику документів згадку під 13 вересня 1918 р. про цю створену більшовиками армію («Цього числа Українська повстанська армія відкрила воєнні дії проти німецьких військ в районі ст. Коренєво. ... Усіх учасників повстанської української армії, котрі переходять зі зброєю в руках на територію Радянської республіки, негайно роззброювати, а при опорі розстрілювати на місці») відкоментовано таким чином: «Українська повстанська армія (УПА) – так іменували себе крупні озброєні банди українських буржуазних націоналістів, створені на території України після перемоги Жовтневої революції. Їх метою було створення самостійної буржуазної націоналістичної держави. Із розгромом внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів добряче пошарпані банди частково розвалилися, частково були добиті загонами Червоної армії, військами ВНК, а деякі разом із ватажками втекли за кордон. ... Під час Великої Вітчизняної війни, у 1943 р., буржуазні націоналісти ... під такою ж назвою (УПА) створили зі схвалення фашистів націоналістичні озброєні банди»⁷. Таким чином, існує очевидна необхідність з'ясування статусу Повстанської армії України, її складу, структури, місця у політичних і воєнних планах більшовиків.

Протягом лютого – квітня 1918 р. практично вся (за незначним винятком) територія України була зайнята німецькими та австро-угорськими військами, які забезпечили повернення до влади Центральної Ради, а наприкінці квітня – утвердження в Україні політичного режиму гетьмана П.Скоропадського. Радянські українські збройні формування відступили на територію РСФРР, де відповідно до умов Брестського мирного договору й згідно з наказом РНК

* Божко Олег Іванович – канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РСФРР від 17 квітня 1918 р. роззброїлися⁸. Щоправда, значна їх частина влилася до військ радянської Росії.

Позбавлені державної території та армії більшовики України вирішили продовжувати боротьбу за встановлення радянської влади шляхом організації збройного повстання. Сесія ЦВК рад України, яка відбулася в Таганрозі 18 квітня, ухвалила рішення про перехід членів українського радянського уряду в підпілля та передачу повноважень ЦВК і Народного секретаріату обраному на тому ж засіданні міжпартійному (4 більшовика, 4 лівих есера, 1 лівий український соціал-демократ) Всеукраїнському бюро для керівництва повстанською боротьбою. Бюро розглядалося більшовиками не тільки як орган повстання, а і як центральний орган влади, повстанський робітничо-селянський уряд України⁹. Саме тому з його неофіційних назв – «повстанська дев'ятка» і «повстанський народний секретаріат» – більш вживаною була остання. У документах, які виходили з цього органу, також побутувала самоназва «Народний секретаріат»¹⁰. Бюро складалося з трьох секретарств: зв'язку, військового і революційної просвіти. Секретаріат перебував поза межами України, а на її території утворив мережу військово-революційних комітетів із військовими відділами і штабами при них, а також прикордонну військову аґентуру. До липня 1918 р. було також покладено початок організації Центрального військово-революційного комітету (ЦВРК) і центрального штабу (останній – в Україні)¹¹.

На початку діяльності повстанського Народного секретаріату більшовикам довелося здолати опір лівих есерів, які пропонували зосередити роботу з організації повстання за межами України, спираючись на центральний апарат військового секретарства і генеральний штаб при ньому, тобто, по суті, приступити до організації збройних сил із метою наступного введення їх на територію України. Більшовики розцінили цю тактику як змовницьку і провели через Народний секретаріат свій план, який передбачав насамперед зосередження всіх зусиль всередині України, розгортання саме там масової військово-організаційної роботи.

Ця загальна тактика була схвалена І з'їздом КП(б)У і знайшла відображення у резолюції про збройне повстання¹². Однак з'їзд висловився за розпуск Народного секретаріату, мотивуючи це тим, що нібито він не став організуючим центром, не повів за собою «широкі маси», і що його існування в умовах відсутності рад на місцях є «шкідливою фікцією». Натомість, Центральному комітетові КП(б)У було доручено організувати Центральный військово-революційний комітет, члени якого призначалися б і відкликалися ЦК. Таким чином, більшовики відмовилися вести боротьбу за поновлення своєї влади в Україні під прикриттям органу, котрий мав бодай видимість легітимності. ВЦВРК, на відміну від повстанського Народного секретаріату, не був органом державної влади, оскільки не міг претендувати на роль спадкоємця формально цілком законних ЦВК рад України і Народного секретаріату, і був суто партійним органом. ВЦВРК переніс діяльність свого центрального апарату в південні губернії Росії (головним чином – в Орловську і Курську), у незайняту німецькими та австро-угорськими військами частину Чернігівщини, а також до т.зв. «нейтральної зони».

Із 15 повітів Чернігівської губернії вільними від німецьких військ були всього 4 північних (Суразький, Глинський, Стародубський, Новозибківський) повіти, а також 5 волостей (Івотська, Хильчанська, Дмитрівська, Протопопівська, Чернецька) Новгород-Сіверського повіту. Головною базою ВЦВРК було м.Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту, на самому кордоні з Росією (залізнична станція з боку РСФРР – Зерново). У липні 1918 р. з'їзд рад північних повітів Чернігівської губернії висловився за приєднання їх до радянської Росії¹³. 13 жовтня 1918 р. Середино-Будський районний з'їзд рад ухвалив рішення про утворення нового, Середино-Будського, повіту, вважаючи тимчасово за кордон з одного боку демар-

каційну лінію, а з іншого – межу Курської та Орловської губерній. Було висловлене побажання про приєднання волостей Глухівського повіту, не зайнятих німцями й австрійцями, до новоутвореного повіту¹⁴. З листопада 1918 р. за рішенням наркомату внутрішніх справ РСФРР виконком Почепської районної ради було перейменовано на виконком Чернігівської губернської ради¹⁵.

Оскільки українські повіти перейшли до складу РСФРР і цей факт було визнано на російсько-українських переговорах 1918 р. у Києві¹⁶, ВЦВРК не міг відкрито вести на їх території роботу з організації повстання. Таким чином, перехід останнього, не зайнятого німецько-австро-угорськими силами, клаптика української території до Росії позбавив ВЦВРК можливості діяти легально на власній території. Відтак, головною його базою стала «нейтральна зона», яка служила для розмежування військових сил російської радянської сторони та австро-німецького блоку. На території України «нейтральна зона» заходила лише в межі Чернігівської губернії і визначалася двома демаркаційними (розмежувальними) лініями. Із радянського боку лінія проходила через населені пункти Чичерськ, Кам'янка, Корецький завод, Лопатки, Циря, Хмелівка, Грем'яч, Очкине, Бирине, Острушки, Єсмань, Мазепівка, Мартинівка; з німецького – Чичерськ, Шелухівка, Мале Удобрне, Робчик, Хомутівка, Бучка, Камінь, Комань, Пирогівка, Хутір Михайлівський, Глухів, і далі в Курській губернії – Рильськ, Кореньово, Суджа. У межах Курщини «нейтральна зона» пролягала північніше Суджі, Белгород, Вовчанська, південніше Обояні та Корочі¹⁷, а її ширина становила від 5 до 15 км.

Ані радянські, ані німецькі війська не мали права заходити на нейтральну територію. Однак саме через це вона й не стала «санітарним кордоном» – адже щоб не бути розброєними і розформованими, частина українських радянських військових і партизанських формувань, котрі відступали з України, не доходили до Росії й осідали в «нейтральній зоні». Їх присутність забезпечила тут збереження радянської влади. Відтак, «нейтральна зона» стала місцем зосередження антинімецьких та антигетьманських сил і своєрідним оперативним плацдармом, з якого безперервно здійснювалися нальоти на прикордонні повіти України. У «нейтральній зоні» осіли рештки кількох радянських армій, витіснених протягом квітня – травня 1918 р. з України німецькими військами. Там же після невдалих боїв опинилися численні партизанські загони, групи й окремі бойовики та організатори. Таким чином, протягом весни – літа 1918 р. між демаркаційними лініями скупчилося чимало збройних формувань, про які центральні українські радянські органи не мали жодних відомостей, а ті, своєю чергою, нічого не знали про існування цих органів. У першу чергу йдеться про загін Михалдики (район Унечі, 200–300 осіб), загін у с.Кулаги (150 осіб), загін с.Розорені Хутори (150–200 осіб), Голубовський (80 осіб) і Кам'янський (45 осіб) загони, загін Свистунова у районі Глухова, два загони в районі Обояні по 200 і 100 осіб, загони в районі Корочі загальною чисельністю близько 1000 осіб (район сіл Ломове, Заяче і Вел.Городище), батальйон Михайловського там само, загони в околицях сіл Старо-Іванове, Рождественське, Воронівка, поблизу Нового Осколу та ін.¹⁸ Деякі з них пізніше влилися до складу регулярних українських радянських військ.

Частина українських революційних армій, зазнавши поразки, долучилася до РСЧА РСФРР, ставши основою кількох армій Південного фронту. У його складі тільки з боку Донецького басейну перебувало не менше 50 тис. українських шахтарів¹⁹. Українці, які перебували у складі РСЧА РСФРР, очікували зручного моменту, щоби вступити в боротьбу і переможцями повернутися на батьківщину.

Деякі частини російської радянської армії, утворені з переформованих колишніх українських радянських військ, залишилися у прикордонних губерніях

Росії – Курській, Орловській та ін., чимало з них залучалися до прикордонної служби. В.Х.Ауссем (у 1918 р. – член ВЦВРК) відзначав у спогадах, що «всі вони, складаючись з українців, зберігали тяжіння до України і дуже неохоче підкорялися наказам про перекидання в інші райони та інші фронти»²⁰. У «нейтральній зоні» перебували цілі підрозділи, які відмовилися йти на чехословацький (Східний) фронт і дезертирували у повному складі, мріючи повернутися в Україну: 9-та рота 3-го Курського полку, 5-та рота Дмитріївського полку, 2-га рота 6-го Курського полку та ін.²¹

Партизанськими загонами, що діяли на території України, ВЦВРК керував через повстанські центри і штаби на Чернігівщині, Київщині, Волині, Поділлі, в Одесі, Катеринославі, на Харківщині та через місцеві військово-революційні комітети. У своєму безпосередньому підпорядкуванні та в «нейтральній зоні» ВЦВРК мав лише одну регулярну частину – полк червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова (120–180 бійців при 4 кулеметах), а також мав можливість розпоряджатися партизанським загonom військово-революційного комітету Новгород-Сіверського повіту, оскільки той перебував у м.Середино-Буді, у близькому сусідстві з головною базою ВЦВРК (ст.Зерново). Створені до липня 1918 р. 30 партизанських загонів Новгород-Сіверщини об'єдналися у три великих з'єднання: В.Н.Боженка (штаб у с.Юринівка), М.Г.Салая (с.Бирине) і Т.В.Черняка (с.Очкине)²².

Головну ставку при підготовці загального збройного повстання більшовики України робили на сили, що їх мали у своєму розпорядженні військово-революційні комітети окупованих областей. Лише провал цих планів змусив звернути увагу на «нейтральну зону» й розпочати цілеспрямовану роботу із загонами, що там перебували. Крім того, після поразки кількох великих повстань до «нейтральної зони» знову відступила велика кількість українських радянських партизанів і повстанців. На відміну від українських радянських військ, котрі у квітні – травні 1918 р. розчинилися в російських структурах, ці партизанські загони негайно потрапляли під опіку українських радянських організацій – ВЦВРК і ЦК КП(б)У, з якими і раніше мали зв'язок через місцеві ВРК. Тепер було зроблено все, щоб зберегти як організаційну самостійність, так і боєздатність українських формувань. Прибуття загонів, непогано організованих і налаштованих на швидкий реванш, значно збільшило сили, що безпосередньо підпорядковувалися ЦВРК. Неминуче поставало питання про дальше застосування цієї партизанської армії, а отже і про визначення політичної стратегії і тактики більшовиків України на найближчий період. Складність управління й утримування партизанської вольниці, котра безперервно затівала конфлікти з населенням «нейтральної зони», російськими радянськими і гетьманськими властями, німецькими військами тощо також змушувала форсувати вирішення питання про їх долю на високому політичному рівні.

Події літа 1918 р. ознаменували, по суті, провал попередньої тактики ЦК КП(б)У і ВЦВРК, яка полягала в розгортанні в Україні широкого партизансько-повстанського руху й організації загального збройного повстання. Незважаючи на те, що селянські повстання набули масового характеру, а партизанські загони стали їх основною силою, вони не досягли перемоги. Найбільшим стало Звенигородсько-Таращанське повстання, в якому брало участь близько 30 тис. осіб. Воно було придушене, однак кістяк повстанців на чолі з Гребінкою і Балясом форсував Дніпро й через Полтавщину та Чернігівщину здійснив рейд до «нейтральної зони». Саме ці загони згодом становитимуть основу Таращанського полку.

Вершиною партизансько-повстанського руху літа 1918 р. стало Ніжинське збройне повстання. На відміну від попередніх виступів, його початок був заздалегідь підготовленим. Наказ на повстання, так званий «наказ №6 по району Чернігівської та частини Полтавської губерній», 17 липня віддав уповноважений

ВЦВРК, начальник Центрального штабу партизанських військ Чернігівської та частини Полтавської губерній М.Г.Кропив'янський. Виступ призначався на ніч проти 6 серпня. Отримавши звістку про його підготовку на Чернігівщині, ВЦВРК за ініціативою Ю.Л.П'ятакова й А.С.Бубнова без перевірки готовності революційних сил в інших губерніях 5 серпня видав наказ №1 про початок загального збройного повстання в Україні²³. Однак як місцеві організації, так і сам ВЦВРК виявилися невідповідними – повстання явно було передчасним. Перш за все не вдалося скоординувати виступи на місцях, у достатній мірі підтримати їх діями з «нейтральної зони». ВЦВРК мав там у своєму розпорядженні лише одну регулярну частину – полк червоного козацтва (на момент виступу – 500 осіб) і два партизанських загони – Боженка (300–400 осіб) і Шульженка²⁴.

Хоча у цілому спроба загального повстання виявилася невдалою, виступ за наказом ВЦВРК показав, що партизансько-повстанському рухові для досягнення перемоги необхідне організоване ядро, стрижень, навколо якого він міг би згуртуватися і набути більш упорядкованих форм²⁵. Прямим позитивним результатом наказу №1 було прискорення, форсування оформлення зародка цього ядра. Ідеться про ті бойові одиниці, котрі діяли під безпосереднім керівництвом ВЦВРК й організовувалися за взірцем регулярних військових частин, тобто полк червоного козацтва, загони Боженка та Шульженка. Хоча їх спроби провратися вглиб території України під час Ніжинського збройного повстання у серпні – вересні 1918 р. виявилися невдалими, ці формування продемонстрували високі бойові якості. Зокрема, загін Шульженка, розсіявши значний німецький гарнізон, на деякий час зайняв ст.Кореньово, а загін Боженка – м.Ямпіль. Червоні козаки поблизу Новгорода-Сіверського захопили пароплав, згодом разом із партизанами Черняка з боєм вступили у с.Воробіївку²⁶. Названі загони проявили живучість, здатність швидко зростати чисельно, виявилися надзвичайно притягальними для неорганізованих повстанців.

Організатор цих виступів – верхівка більшовиків України – належним чином оцінила діяльність своїх регулярних частин («ударних груп», «бойових організацій»). Як відомо, у 1918 – на початку 1919 рр. ЦК КП(б)У був розколотий на «лівих» і «правих», однак у питанні про створення і необхідність дальшого нарощування регулярних формувань між ними розбіжностей не існувало, – це довів вересневий (1918 р.) пленум ЦК КП(б)У. Розходження у визначенні моменту рішучого виступу за відновлення радянської влади в Україні не могли послужити перешкодою для розгортання роботи з організації регулярних військ. Цей підхід було зафіксовано в резолюції пленуму «В питанні про бойові дії»²⁷.

Поповнення існуючих, створення нових частин і переформування партизанських загонів почалося ще у ході повстання й тривало всю осінь. Так, полк червоного козацтва під командуванням В.М.Примакова на вересень налічував понад тисячу піхотинців, ескадрон кавалерії, легку польову 4-гарматну батарею (командир М.І.Зюк), легкий 2-гарматний артилерійський взвод, мав у своєму складі команди підричників, кулеметників і розвідників. На початок формування 1-ї та 2-ї українських повстанських (радянських) дивізій полк складався вже з трьох куренів по тисячі чоловік кожен²⁸.

Для поширення впливу ВЦВРК на партизанські загони і формування з них регулярних військових частин комітет надсилав до «нейтральної зони» і прикордонних з Україною районів РСФРР досвідчених командирів і військових організаторів. Серед них – В.М.Ісакович, Г.Л.Барабаш, М.Г.Кропив'янський; не пізніше 12 вересня уповноважений ВЦВРК направив на ст.Унеча М.О.Щорса, М.Ю.Коцаря, Єрмолова²⁹.

Переформування партизанських загонів почалося зі створення на їх основі взводів, рот, батальйонів, полків. Це відбувалося майже повсюдно на базі вже існуючих загонів, і новостворені підрозділи й частини спочатку отримували наз-

ву «повстанських». Нові полки зберегли власні найменування загонів-попередників, виборні партизанські командири залишилися командирами частин і, найголовніше, ці підрозділи не перебували на централізованому постачанні й не мали над собою єдиного командування.

Формування Богунського полку розпочалося 12 вересня 1918 р., керував цією справою М.О.Щорс. Саме того дня, отримавши відрядження на ст.Унечу, він підписав посвідчення П.Лугинцю «в тому, що йому дозволяється замовити печаті й штампи для Українського революційного полку ім. т-ща Богуна»³⁰. Полк формувався в районі Унеча – Сураж – Брянськ із колишнього 1-го Дніпровського загону, колишньої 2-ї сотні червоного козацтва, партизанських загонів сіл Кулаги та Розорені Хутори і батальйону, сформованого Барабашем з українців, що перебували в Брянську та Почепі³¹. Колишні командири загонів стали командирами полкових підрозділів (Михалдика, Божор). Прибулі в Унечу зі Щорсом В.М.Ісакович, брати Петро і Костянтин Лугинці, М.Ю.Коцар, К.Ф.Квятек також обійняли командні посади. Перший наказ по полку було віддано 24 вересня 1918 р.³²

Переформування загонів В.Н.Боженка (Шатринського, Юринівського та Істського; штаб їх містився у с.Юринівці), яке почалося у дні серпневого повстання, завершилося злиттям із загonom звенигородсько-таращанських повстанців (300–400 осіб), виведеним В.С.Балясом у «нейтральну зону», і утворенням 13 вересня Таращанського партизанського загону. Йому було передано один курінь полку червоного козацтва. Першим командиром новоствореного Таращанського полку називають В.С.Баляса, однак за спогадами М.Барона, першим комполка був він сам³³. Упорядники книги «Первая Червоная» І.Дубинський та М.Савко у своєму історичному нарисі, де йдеться про створення Таращанського полку, називають його командиром В.Н.Боженка, а не М.Барона.

У с.Заячому Курської губернії М.І.Демченко і Ф.Я.Короткий з літа 1918 р. формували ще одну військову частину, об'єднавши кілька дрібних партизанських загонів. Командиром новоствореного полку було призначено Я.А.Киселя. 17 вересня 1918 р. частині присвоїли номер і назву (від повіту, де здійснювалося формування) – 6-й Корочанський повстанський полк³⁴.

У вересні в «нейтральну зону» почали виходити й ініціатори серпневого повстання – ніжинські партизани. Їх переправляли до м.Середина-Буда, де перебував ВЦВРК і куди прибув М.Г.Кропив'янський. Із них формувалася Ніжинська рота³⁵.

Тільки після першого досвіду організації бойових частин по типу регулярних ВЦВРК вирішив створити більші бойові одиниці – дивізії. Наказ ВЦВРК №6 про їх утворення було видано 22 вересня 1918 р. Таким чином, більшовики відмовилися від повстансько-партизанського руху як головної форми збройної боротьби й перейшли до формування регулярних сил. Значення наказу полягало ще й у тому, що ознаменувавши перехід від загонів до полків та об'єднавши частини у з'єднання (дивізії), на порядок денний стало питання утворення армії та головного командування. Однак воно вирішувалося непослідовно.

Словосполучення «українська повстанська армія» з'явилося в документах ВЦВРК через два дні після утворення дивізій, – у наказі від 25 вересня про порядок формування загонів його вжито тричі, у тому числі двічі – у назвах дивізій (причому слова «Українська» і «Повстанська» написано з великої літери)³⁶. В іншому документі від того ж числа, присвяченому порядку постачання, ужито вираз «повстанська армія» (слово «Повстанська» – також з великої літери)³⁷. У листі ВЦВРК від 28 вересня про набір слухачів на командні курси словосполучення «українська повстанська армія» є складовою частиною назв дивізій³⁸. Нарешті, у постанові ВЦВРК від 13 жовтня про резолюції наради представників від військово-революційних комітетів України 7–8 жовтня 1918 р.

повторено назву «повстанська армія» в одній зі згадуваних резолюцій наради³⁹. Отже, в офіційних документах ВЦВРК маємо 4 випадки вживання словосполучення «українська повстанська армія», і два – «повстанська армія». Щоправда, таких документів збереглося дуже мало, близько десяти.

Однак як в органах ВЦВРК (відділах і штабах військ), так і в українських більшовицьких колах назви «українська повстанська армія» і «повстанська армія України», а також їх розмовні варіанти вживалися дуже широко. Восени 1918 р. у цьому середовищі про власну повстанську армію йшлося як про узвичаєну реальність.

На нараді представників від військово-революційних комітетів України 7–8 жовтня про армію говорили чи не всі 16 її учасників, зокрема член ВЦВРК, його фактичний керівник А.С.Бубнов. Про неї згадувалося в резолюціях – «ми прагнемо створити партизанську армію», «залучити до роботи в армії», «влаштувати в армії клуби», «важливість організації й створення армії у прифронтовій смузі» й т.ін. Більше того, у резолюціях йшлося про роботу з організації армії: «центральный ревком, зайнявшись работою по організації армії», «ВЦВРК, якому належить ... обслуговування створюваної у прикордонній і нейтральній зонах повстанської армії», «центральный орган повинен продовжувати роботи зі створення повстанської армії», «нарада ... пропонує ВЦВРК видати наказ по повстанській армії», «розгорнути найширшу діяльність з переправки ... у ті місця, де формується повстанська армія» і т.п. Було ухвалено спеціальну резолюцію про «революційну дисципліну» у повстанській армії⁴⁰. Загалом словосполучення «повстанська армія» в резолюціях наради вжито 10 разів, крім того, у порядку денному тричі зафіксовано означення «партизанська армія». При обговоренні пунктів порядку денного звичайно застосовувалося слово «армія».

На II з'їзді КП(б)У словосполучення «повстанська армія радянської України» зафіксоване в офіційному документі – привітанні з'їзду на адресу цієї армії, а також зустрічається в різних розмовних варіаціях у виступах делегатів і проектах резолюцій: «формування правильної регулярної повстанської радянської армії, яке почалося тільки після наказу №1», «повстанські загони, які зараз складаються в повстанську армію радянської України», «почала складатися повстанська армія у прикордонній смузі», «розвивати военні дії повстанської армії», «продовжувати роботу зі створення повстанської армії»⁴¹.

Один раз вираз «повстанська армія» зустрічається в офіційному документі ЦУ КП(б)У – кошторисі його видатків на два місяці, датованому 9 листопада 1918 р.⁴² У трьох листах управління справами ВЦВРК від 6, 7 і 9 жовтня 1918 р. за підписом І.М.Кудріна назва армії наведена як складова частина назви дивізій: «Командиру 1 і 2 дивізії української повстанської армії М.Г.Кропив'янському і В.Х.Ауссему»⁴³.

У наказі №1 по іншому структурному підрозділу ВЦВРК – обліково-розподільчому відділу постачання від 12 жовтня – двічі вжито іншу форму власної назви армії – «Повстанська армія України». Тут же, а також у наказі №2 від 21 жовтня застосовано спрощений варіант – «Повстанська армія». У наказі №1 побіжно зафіксовано організований, свідомий характер утворення армії: «Повстанська армія України з окремих повстанських загонів зведена у правильно організовані військові з'єднання»⁴⁴.

Найчастіше повна назва армії вживалася як складова частина офіційної назви дивізій, а також їх підрозділів. Усього ми виявили 30 випадків вживання повних офіційних назв дивізій, бригад і полків у 24 документах, у тому числі у 2 документах ВЦВРК – 3 випадки⁴⁵, у 3 документах управління справами ВЦВРК – 3 випадки⁴⁶, у 14 наказах по 1-й дивізії та по її штабу – 16 випадків⁴⁷, двічі – у матеріалах II з'їзду КП(б)У⁴⁸, на печатці 2-ї дивізії (один відбиток)⁴⁹,

на кутовому штампі та на печатці (по два відбитки) 2-ї бригади 1-ї дивізії⁵⁰, а також у назві 1-го полку червоного козацтва в документі, укладеному його командиром⁵¹.

Узагальнюючи зібрані відомості, зазначимо, що керівництво (члени) ВЦВРК, управління справами і командування 2-ї дивізії (хоча й маємо один відбиток печатки, однак напис на ній безсумнівно містить точну офіційну назву) вживали словосполучення «українська повстанська армія». Їх одностайність не випадкова: керуючий справами ВЦВРК І.М.Кудрін вів документацію комітету, виконував обов'язки його секретаря і підписував документи ВЦВРК разом з його головою А.С.Бубновим, а перший начдив-2 В.Х.Ауссем, котрий, очевидно, замовив першу печатку 2-ї дивізії, був водночас членом того ж ВЦВРК. В.М.Примаков, який теж включив слова «українська повстанська армія» до назви свого полку, був добре знайомий із членами ВЦВРК, зокрема товаришував з Ю.Л.П'ятаковим, а до утворення 1-ї дивізії полк червоного козацтва безпосередньо підлягав ВЦВРК.

У документах 1-ї дивізії, як частина її офіційної назви, фіксується вираз «повстанська армія України». Цілком можливо, що перший начдив-1 М.Г.Кропив'янський, котрий не брав безпосередньої участі в роботі ВЦВРК, запозичив формулювання назви з'єднання з тих документів, яких найбільше одержував від «центру», а саме – зі структурних підрозділів ВЦВРК, зокрема, від обліково-розподільчого відділу. Симптоматично, що його перший завідувач – В.М.Ісакович – був одним з організаторів 1-ї дивізії, і незабаром знову повернувся до неї на політичну роботу, покинувши господарську діяльність у «центральных» органах.

У назві 2-ї бригади слово «армія» взагалі було відсутнє. На її штампі та печатці значилося: «Управление 2-й бригады 1-й пехотной дивизии повстанческих войск Украины». Очевидно, таке формулювання побутувало в 1-й дивізії, адже на II з'їзді КП(б)У 18 і 19 жовтня С.І.Петренка-Петриківського представляли як «начальника штабу 1-ої дивізії повстанських військ радянської України», хоча ще в наказах №5 від 2 жовтня і №6 від 4 жовтня начдив-1 іменував своє з'єднання «1-ю піхотною дивізією повстанської армії України»⁵².

Таким чином, через те, що ВЦВРК, утворивши дві дивізії, не зафіксував окремим наказом виникнення армії, єдиної її назви ані в документах самого ВЦВРК, ані його структурних підрозділів, ані в документах військових формувань не закріпилося. Як офіційні побутували два словосполучення: «Українська повстанська армія» та «Повстанська армія України». Вираз «повстанські війська України» іноді зустрічається в тогочасних документах як розмовний варіант – він не сприймався як власна назва радянських збройних сил України. Повні офіційні назви дивізій вживалися майже винятково у внутрішній документації: «1-ша піхотна дивізія Повстанської армії України» і «2-га дивізія Української повстанської армії». Часто зустрічаються спрощені назви: «2-га повстанська дивізія», «1-ша повстанська дивізія» або «1-ша піхотна повстанська дивізія». Назви полків армії взагалі не були уніфіковані: «1-й полк червоного козацтва Української повстанської армії», «Український революційний полк імені товариша Богуна», «2-й Таращанський партизанський полк» тощо⁵³.

Повстанську армію України слід кваліфікувати не як загальновійськове оперативне об'єднання, а як збройні сили КП(б)У, як сукупність збройних формувань (загонів і підрозділів, частин, з'єднань) більшовицької партії. Річ у тім, що спеціальних військово-технічних органів управління і командування військами (штабів) вище дивізійного рівня утворено не було. У питаннях комплектування, постачання, планування, навчання і бойової діяльності командування дивізій могло покладатися здебільшого на власні сили. Загальне керівництво повстанськими формуваннями здійснював ВЦВРК, однак він не був суто військовим органом, поєднуючи загальнополітичні й військово-організаційні функції. Нага-

даємо, що сам ВЦВРК безпосередньо підлягав ЦК КП(б)У, а про свою діяльність звітував перед з'їздом більшовицької партії. У наказі по 1-й дивізії №15 від 5 листопада 1918 р. зафіксовано навіть пряме розпорядження Центрального комітету КП(б)У (суто політичного органу) командуванню дивізії про передислокацію її частин⁵⁴.

Незавершеність формування військових структур обумовлювалася відсутністю в українських більшовиків власної державної території й, відповідно, – достатніх для створення повнокровних збройних сил матеріальних, фінансових і людських ресурсів. Спеціальний вищий військовий (армійський, наприклад) орган, навіть якби він був утворений і поставлений над дивізіями, не спираючись на інші державні структури (економічні й силові), ніяк не зміг би забезпечити централізованого постачання своїх військ і контроль за ними, – відтак і потреби в його утворенні не виникло. ВЦВРК, як військово-політичний орган, обмежувався загальними директивами повстансько-партизанським силам. На їх виконання впливали не лише об'єктивні обставини, а й бажання чи небажання особового складу та командирів повстансько-партизанських формувань, їх уявлення про військову дисципліну.

Слід наголосити, що до Повстанської армії України входили не всі збройні формування, підконтрольні ВЦВРК (тобто повстанські й партизанські групи, загони, штаби та інші військово-революційні організації), а лише ті з них, які було реорганізовано за зразком регулярних. Такими з моменту виникнення армії до її реорганізації й зміни назви були тільки 1-ша і 2-га дивізії.

Наказів або спеціальних відомостей, які відображали б склад армії та її організацію, немає. Єдина пряма вказівка на те, що вся вона складалася з двох дивізій – у виступі члена ВЦВРК Ю.Л.П'ятакова 19 жовтня 1918 р. на II з'їзді КП(б)У⁵⁵. Із матеріалів наради представників від ВРК України та протоколів з'їзду все ж видно, що незважаючи на наявність у підпорядкуванні ВЦВРК на зайнятій німецькими та австро-угорськими військами території України, у «нейтральній» і прикордонній зонах значної кількості збройних утворень ще з літа 1918 р., повстанська армія вважалася ще не сформованою остаточно, а місце її перебування не збігалось з дислокацією всіх формувань ВЦВРК – це лише «нейтральна зона» і частина прикордонної смуги.

Після видання наказу №6 (про створення дивізій) ніякого вищого військового органу для своїх регулярних збройних формувань – ані військового міністерства, ані головного, ані фронтового, ані хоча б армійського штабу чи якогось польового управління – більшовики України так і не створили. Усі функції управління і командування Повстанською армією України зосереджувалися у Всеукраїнському центральному військово-революційному комітеті, який було утворено Центральним комітетом КП(б)У згідно з резолюцією I з'їзду КП(б)У «Про Народний секретаріат». Члени ВЦВРК обиралися і відкликалися ЦК партії. Функції ВЦВРК і місцевих ВРК визначалися резолюціями I з'їзду КП(б)У «Про поточний момент» і «Про збройне повстання». ВЦВРК було створено для об'єднання і керівництва діяльністю всіх обласних ВРК. Його основне завдання полягало в керівництві повстанською боротьбою в Україні. За своєю суттю ВЦВРК, так само, як і підпорядковані йому обласні, районні та місцеві ВРК, залишався насамперед політичним органом⁵⁶. Це чітко зазначено в резолюціях I з'їзду КП(б)У: «військово-революційні комітети повинні бути організовані як органи повстанської влади на місцях», «у разі перемоги повстання в якому-небудь окремому районі, або на більшій території, військово-революційні комітети оголошують себе тимчасово, до обрання ради, місцевою робітничо-селянською владою» тощо. Суто ж військово-організаційні та військово-бойові функції виводилися поза рамки ВРК: «При центральному, обласних і районних військово-революційних комітетах мають бути створені штаби, яким належить

лише військово-технічне керівництво повстанням»⁵⁷. Військові штаби організовувалися і діяли на правах відділів при ВРК, як це було передбачене «Коротким керівництвом до утворення військово-революційних комітетів», виданим у червні 1918 р. Народним секретаріатом («повстанською дев'яткою») – попередником Всеукраїнського ЦВРК⁵⁸. ВРК на місцях продовжували керуватися «Коротким керівництвом» і після утворення ВЦВРК. Це видно з інструктивних і звітних матеріалів Одеського, Миколаївського та Херсонського ВРК⁵⁹. Функції військових штабів відображені в назвах їх відділів: оперативний, розвідувальний, зв'язку, формувань, постачання.

Всеукраїнський ЦВРК власного військового відділу (штабу), який би виконував усі ті завдання, що й штаби при місцевих ВРК, не створив. Щоправда, у його складі існував оперативний відділ, про який, на жаль, маємо лише одну згадку від серпня 1918 р.⁶⁰ На нараді представників військових штабів 31 липня – 1 серпня 1918 р. у Курську обговорювалося питання про організацію загального (центрального) штабу. Його створенням займався ВЦВРК. За пропозицією А.С.Бубнова, було доручено «центроштабу, представникам ВРК і його оперативному відділу найближчим часом виробити військово-стратегічний план повстання і вказати окремим штабам і місцевим силам ті завдання, які вони у цьому плані повинні здійснювати»⁶¹.

Із виступів А.С.Бубнова на нараді представників від військово-революційних комітетів, яка відбулася 7–8 жовтня в м. Орлі, а також на II з'їзді КП(б)У зрозуміло, що центральний штаб справді було утворено незадовго до Ніжинського (або Серпневого) повстання і переправлено на територію України для безпосереднього керівництва виступом. Однак ніякої реальної роботи штаб не зміг здійснити – виявилось, що селянським повстанням керувати неможливо. А.С.Бубнов констатував: «... ми стали наче відповідальними консультантами, однак працювати не могли. Центральний апарат мовби зник, тільки відділ постачання розгорнувся»⁶². Крім центрального штабу, у серпні 1918 р. ВЦВРК також утворив у прикордонній смузі своє представництво для загального спрямування роботи. Воно фактично одразу ж перетворилося на орган із постачання й загального інструктування повстанських штабів у прикордонній смузі⁶³.

Нарада представників від ВРК 7–8 жовтня 1918 р. в Орлі вирішила поновити діяльність центрального штабу. Це було зафіксовано у двох резолюціях – «Основні завдання військово-революційної роботи» і «З питання про централізацію військово-революційної роботи». Він мав діяти на території України при представництві ВЦВРК та керувати всією військово-революційною роботою. Однак ВЦВРК 13 жовтня своєю постановою скасував більшість рішень наради, у тому числі й про утворення центрального штабу. Очевидно, це зумовлювалося відмовою від організації найближчим часом нових виступів на українській території. Слід зазначити, що оскільки центральний штаб планувалося організувати в Україні, то Повстанська армія України у складі двох дивізій не могла йому підпорядковуватися, не перетнувши кордон і не розв'язавши бойові дії проти німецьких і гетьманських військ. Організовувати ж спеціальний військово-оперативний штаб до початку планування війни ані в Україні, ані на території «нейтральної зони» чи РСФРР не мало сенсу, а формуванням і утриманням армії міг займатися (і вже займався) загальнополітичний орган – ВЦВРК.

Утворені згідно з наказом №6 від 22 вересня 1918 р. дві повстанські дивізії підпорядковувалися безпосередньо ВЦВРК. Начальники дивізій і командири полків призначалися Всеукраїнським ЦВРК, решта командирів – начдивами. Комісарів у дивізії було призначено згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1918 р.⁶⁴ Оскільки військового штабу ВЦВРК ані в «нейтральній зоні», ані у прикордонних районах РСФРР не існувало, а слідів діяльності оперативного відділу ВЦВРК у дослідницькій літературі та відомих нам документах не вияв-

лено, є серйозні підстави вважати штаби дивізій по суті військовими штабами ВЦВРК. Вагомим аргументом на користь цього слугує надання Всеукраїнським ЦВРК цим штабам одразу після їх утворення виняткового права формувати військові одиниці у прикордонній смузі та «нейтральній зоні», без збереження цього права за будь-якими органами самого ВЦВРК⁶⁵.

Удосконалювалися органи постачання ВЦВРК. Із моменту свого виникнення він утворив великий і складний апарат обслуговування армії: інтендантські склади, бази, ремонтні майстерні тощо. Лише у прикордонній агентурі, очолюваній А.В.Івановим, налічувалося близько 90 службовців⁶⁶. Постачанням Повстанської армії України відав обліково-розподільчий відділ ВЦВРК. На момент утворення повстанських дивізій обов'язки завідуючого відділом виконував керуючий справами ВЦВРК І.М.Кудрін. 12 жовтня завідувачем відділу почав працювати В.М.Ісакович⁶⁷.

25 вересня розпорядженням ВЦВРК за кожною з дивізій закріплено певні органи постачання: основна база постачання у Брянську (завідувач – Г.Л.Барабаш) з підсобними базами в Зерновому й Унечі мала обслуговувати 1-шу дивізію, а основна база в Курську (завідувач А.В.Іванов) із підсобними базами в Колонтаївці, Беленихінному й на лінії Північно-Донецької залізниці – 2-гу дивізію⁶⁸. Наказом №1 від 12 жовтня 1918 р. по обліково-розподільчому відділу постачання ВЦВРК підсобні бази постачання в Унечі, Почепі й Зерновому було передано у відання начальника постачання 1-ї дивізії, а бази в Беленихінному, Колонтаївці та Льгові – начальника постачання 2-ї дивізії. Надалі обов'язки з улаштування дивізійних баз постачання покладалися на начальників постачання дивізій. У безпосередньому віданні обліково-розподільчого відділу ВЦВРК залишилися відділ «по добуванню» в Москві та основні бази в Курську і Брянську. Грошове постачання Повстанська армія України одержувала через Всеросійський ЦВК. Циркулярними листами керуючого справами ВЦВРК від 6, 7 і 9 жовтня, а також наказами обліково-розподільчого відділу постачання №1 від 12 жовтня і №2 – від 21 жовтня запроваджувалися правильні форми обліку, звітності й передачі матеріальних цінностей⁶⁹.

Можливості ВЦВРК у справі централізованого постачання, як зазначалося, були вкрай обмеженими через загальну слабкість економіки воєнного часу, а також і через малі можливості самого комітету⁷⁰, котрий діяв не на своїй національно-державній території й не мав владних повноважень щодо населення «нейтральної зони» та прикордонних районів, не володів правом обкладати його податками та іншими загальнообов'язковими державними повинностями.

Партійні, радянські та військові органи РСФРР надавали матеріально-технічну підтримку українським радянським військам, очевидно, в децентралізованому порядку. Про це можна судити з непрямих свідчень: загального невизначеного, напівлегального статусу українських формувань, спричиненого умовами Брестського миру; характерної назви структурного підрозділу ВЦВРК – «центральный відділ по добуванню» (перебував у Москві), і, нарешті, зі спогадів ветеранів про саме це «добування» обмундирування, спорядження, зброї⁷¹.

Штаб Орловського військового округу, на території якого дислокувалася 1-ша дивізія, нічим повстанцям не допомагав, незважаючи на те, що мав велику кількість гармат, обмундирування та спорядження⁷². Більше того, якщо у керівництва українських радянських повстанських формувань із центральними державними та політичними (партійними) органами радянської Росії була, за визначенням В.Х.Ауссема, «повна домовленість», то з іншими органами влади – місцевими радянськими й, особливо, військовими часто виникали конфлікти через необізнаність останніх із таємною дипломатією РНК РСФРР та ЦК КП(б)У, що прямо загрожувало зривом умов Брестського миру. Непорозуміння насамперед перешкоджали нормальному постачанню дивізій. Зброя та інші вантажі, які

прибували на адресу невідомих місцевим властям військових формувань, часто вилучалися. Частини, витіснені німецькими військами з «нейтральної зони» на територію РСФРР, роззброювалися. Усупереч проханню ВЦВРК «не розпорошувати людей і спорядження», зброя не поверталася, а особовий склад відправлявся вглиб території Росії, де використовувався для формування частин з українців для Східного та інших фронтів⁷³.

Забезпечення продовольством здійснювалося на місці майже цілком за рахунок реквізицій та «закупівель» у населення з видачею квитанцій. Крім того, худобу і хліб розвідзагони відбивали у противника. Завдяки цьому харчування було непоганим – майже фунт м'яса і до двох фунтів хліба щодня. Однак такий спосіб постачання озлобляв місцеве населення, а іноді призводив до жертв⁷⁴. Дошкуляв брак обмундирування та білизни, шинелей майже не було, чобіт не вистачало, багато хто ходив у ликаках. 1-ша дивізія зовсім не мала обозів⁷⁵. За свідченням В.Х.Ауссема, досить важливим джерелом існування повстанців були «буржуазні» біженці з радянської Росії в Україну, котрих при переході кордону попросту грабували. Із самочинними реквізиціями командири та «військово-революційні трибунали» боролися нещадно⁷⁶. Вважалося, що грошове утримання повстанська армія одержувала від Всеросійського ЦВК, однак реально платні ніхто не отримував. Якщо від ВЦВРК надходили якісь суми, то вони витрачалися на закупівлю таких потрібних медикаментів⁷⁷.

При дивізіях були організовані служби начальника постачання, які діяли по чотирьох відділах: артилерійському, інженерному, санітарному та інтендантському. Зокрема, начальником постачання 1-ї дивізії став Левін, його помічником і заступником – П.Січка-Маруна, начальником артилерійського відділу – Хилобок. При всіх частинах було запроваджено посади завідуючих зброєю, котрі наглядали за утриманням і справністю озброєння. Зіпсована зброя з 1-ї дивізії відправлялася на ремонт до технічної майстерні на ст.Почеп⁷⁸.

У господарських частинах дивізій і полків запроваджувалися правильні документальний облік, контроль і звітність, підбиралися компетентні, знайомі з веденням господарства посадові особи, контролювалося дотримання встановленого порядку постачання окремих частин і підрозділів, у наказах ставилися конкретні завдання службам постачання⁷⁹.

Проте здійснених заходів щодо централізації постачання виявилось недостатньо, і у ході наступних переформувань дивізій відповідний апарат також зазнавав реорганізацій. Загальна слабкість тилу Червоної армії в Україні у 1919 р. так і не дозволила налагодити цю справу як належить, тож українські радянські війська не змогли остаточно відмовитися від партизанського «самопостачання».

ВЦВРК займався також політичним забезпеченням підрозділів Повстанської армії України. Спеціальних органів (зокрема, політвідділу) він не створив, а директиви і практичні рекомендації виробляв сам, однак про їх виконання клопотався перед ЦК КП(б)У. Матеріальне забезпечення практичної роботи на перших порах покладалося на обліково-розподільчий відділ постачання. Так, одразу після утворення дивізій, 28 вересня 1918 р. ВЦВРК запропонував завідуючим основними базами постачання подбати про забезпечення повстанської армії літературою і газетами, уклавши відповідну угоду з місцевими представництвами видавництва Всеросійського ЦВК. Брянській базі доручалося постачання літературою району 1-ї дивізії, Курській – 2-ї⁸⁰.

Скликана ВЦВРК 7–8 жовтня 1918 р. в Орлі нарада представників від ВРК у резолюції «Із питання культурно-просвітницької роботи серед Повстанської армії радянської України» ухвалила просити ЦК КП(б)У утворити військовий культурно-просвітницький відділ при ЦК, який мав керувати всією культпросвітницькою роботою у військах, зокрема, розподіляти працівників по диві-

зіях, утворювати при полках бібліотеки і клуби, одержувати й розподіляти літературу, організовувати комісарську мережу у полках, батальйонах і ротах. ВЦВРК і дивізійним штабам, згідно з резолюцією наради, слід було утворити спеціальні агітаційно-просвітницькі відділи, які мали працювати під загальним керівництвом військового культурно-просвітницького відділу при ЦК КП(б)У⁸¹. По суті, намічався орган, який у РСФРР діяв із квітня 1919 р. – спочатку як політичний відділ Реввійськради Республіки, а з 15 травня 1919 р. як її політичне управління на правах військового відділу ЦК РКП(б). Орган, який мав виникнути при ВЦВРК, відповідав би політвідділу армії, а агітаційно-просвітницькі відділи українських повстанських дивізій – політвідділам дивізій у РСЧА (політвідділи існували у збройних силах радянської Росії із середини 1918 р.)⁸². Ця резолюція орловської наради була схвалена 13 жовтня Всеукраїнським ЦВРК, який постановив негайно вжити практичних заходів для її здійснення⁸³.

Тоді ж ВЦВРК затвердив 4-й пункт резолюції наради «З питання про революційну дисципліну серед повстанських армій», де пропонувалося утворити полкові та дивізійні революційні трибунали⁸⁴. Про організацію трибуналу при ВЦВРК не йшлося.

Незабаром після організації повстанських дивізій ВЦВРК розгорнув у Курську тижневі курси для підготовки командного складу з прапорщиків і унтер-офіцерів старої армії⁸⁵. Про інші факти організації та керівництва військовою освітою з боку ВЦВРК невідомо.

Таким чином, організаційна структура Повстанської армії України, яка складалася лише з двох дивізій, була спрощеною, незавершеною. Власного польового управління (командування, штабу, політичного відділу, трибуналу, розвідувальної, контррозвідувальної та інших служб) вона не мала. Фактично армію очолював ВЦВРК, однак за своїми завданнями та характеристиками він залишався загальнополітичним органом і виконував лише окремі функції з керівництва та організації забезпечення армії – зокрема військово-адміністративну (визначення штатів і структури з'єднань та частин), постачання й політичного забезпечення. Військово-оперативною діяльністю, бойовим забезпеченням, військовими перевезеннями та іншими питаннями ВЦВРК не займався. Уся військово-оперативна діяльність, – на той час, щоправда, дуже незначна, – зосереджувалася у штабах дивізій, які, натомість, були перевантажені невластивою для них роботою з комплектування особовим складом і постачання (а точніше – самопостачання). Із тексту наказу ВЦВРК №6 від 22 вересня видно, що на момент його видання дивізії перебували у стадії формування. Оскільки армія не мала свого польового управління, а єдиними штабами були штаби 1-ї й 2-ї дивізій, то саме вони і займалися завершенням організаційної роботи. Своїм розпорядженням від 25 вересня виняткове право здійснювати формування підрозділів ВЦВРК надав дивізійним штабам, заборонивши займатися цим своїм прикордонним агентурам, відділам і базам постачання. Робота з формування могла вестися лише за дозволом ВЦВРК, і тільки поза межами тих територій, де вона була доручена штабам повстанських дивізій, а саме: у напрямі Сурж – Унеча – Зернове – Глухів і вглиб до лінії Хутір Михайлівський – Ямпіль – Шостка – Новгород-Сіверський (1-ша дивізія); у напрямі Рильськ – Суджа – Беленихине – Белгород – Куп'янськ (2-га дивізія)⁸⁶.

Згідно з наказом №6, кожна дивізія мала складатися з чотирьох полків, кожен полк – із трьох батальйонів, кожен батальйон – із трьох рот по три взводи, а взвод мав три відділення по 12 осіб. Таким чином, у полку мало налічуватися 1080 багнетів. При кожному полку передбачався трисотенний ескадрон (по сотні на батальйон); за кількістю (чотири ескадрони, або 12 сотень) при кожній дивізії по суті створювався кавалерійський полк, однак організаційно ці полки

оформилися дещо пізніше. Кожному полку придавалося по 4-гарматній батареї (у кожній – два взводи по дві гармати), а також по дві кулеметні команди (одна – з 12-ти кулеметів «Максим», встановлюваних на возах, і друга – з 8-ми кулеметів «Кольт», які перевозилися в кінних в'юках). Передбачалися також телефонна, мотоциклетна, самокатна (велосипедна) команди та обозні частини.

Начальником 1-ї дивізії було призначено М.Г.Кропив'янського. Згідно з наказом №6, до її складу спочатку ввійшли всі частини, сформовані на той момент з реорганізованих за регулярним зразком партизансько-повстанських загонів і груп: 1-й полк червоного козацтва (командир В.М.Примаков), 2-й Таращанський полк (В.С.Балас), 3-й Богунський полк, формування якого ще тривало і завершилося 24 вересня (М.О.Щорс), полк під командуванням Я.А.Киселя (в наказі йому присвоєно №4). Як район формування 1-й повстанській дивізії відводилася ділянка «нейтральної зони» Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Івот – Зернове – Глухів⁸⁷. Штаб дивізії спочатку перебував у Зерновому, згодом передислокувався у с.Погар, потім, у зв'язку із запланованим наступом уздовж залізниці на Гомель, уся дивізія зосередилася в район Унечі, а штаб перемістився у с.Посудичі⁸⁸. Готовність і боєздатність цього з'єднання відзначалася на II з'їзді КП(б)У А.В.Івановим, Ю.Л.П'ятаковим і А.С.Бубновим⁸⁹.

В останній декаді жовтня 1918 р. штаб 1-ї дивізії у с.Посудичі відвідала комісія II з'їзду КП(б)У, котра розслідувала так званий «стародубський інцидент» – несанкціонований напад повстанців на зайнятий німецьким гарнізоном Стародуб. Вона не обстежувала з'єднання, однак доповідь комісії на пленумі ЦК КП(б)У 24 жовтня містить важливі оцінки⁹⁰. Майже одночасно – 25 жовтня – свою доповідню записку подав по інстанції консультант оперативного відділу наркомату військових справ РСФРР І.Д.Моденов. Він інспектував обидва українські радянські з'єднання, однак детально описав стан лише 1-ї дивізії. Його висновки і рекомендації стосувалися обох дивізій⁹¹.

У другій половині жовтня в 1-й дивізії налічувалося понад 7 тис. багнетів і шабель, а саме 6700 піхотинців, чотири з половиною кінних сотні, 14 гармат; у кожному з полків числилося кулеметів «Максим» від 10 до 18, «Кольт» – 5–6, «Льюїс» – 20–30⁹². Таким чином, бойовий елемент значно перевищував намічену наказом №6 чисельність (бл. 5500 багнетів і шабель). Кулеметів, особливо ручних, також було набагато більше штатної кількості, однак зважаючи на надлишок особового складу їх усе ж було замало. Гармат до штатної чисельності не вистачало всього двох – у Богунському полку. Кавалерії бракувало вісім із половиною сотень.

Організаційна структура і склад 1-ї дивізії не відповідали наказу №6. Насамперед, у ній було утворено нові організаційні одиниці – бригади: 1-ша бригада червоного козацтва (командир В.М.Примаков) – у складі 1-го і 2-го полків червоного козацтва створена наказом по дивізії №5 від 2 жовтня; 2-га (командир М.О.Щорс) – у складі 3-го Богунського і 2-го Таращанського полків – наказом по дивізії №6 від 4 жовтня⁹³. Однак штаби бригад при цьому не створювалися, функції комбригів за сумісництвом виконували командири полків Примаков і Щорс. На кінець жовтня в дивізії не значився 4-й полк Я.А.Киселя, натомість 1-й полк червоного козацтва розгорнувся у два полки; новоутворений полк не одержав четвертого номера, а став називатися 2-м полком червоного козацтва⁹⁴, Таращанський і Богунський полки поки що зберігали визначені їм наказом №6 відповідно 2-й і 3-й номери. Дещо пізніше 2-й полк червоного козацтва перейменували на 3-й Новгород-Сіверський, очолив його Т.В.Черняк. Полк Я.А.Киселя під шостим номером і 1-й полк червоного козацтва з листопада 1918 р. належали до 2-ї повстанської дивізії. Крім 2-го полку червоного козацтва, у 1-й дивізії були й інші нештатні формування: при її штабі існували команди охорони загальною чисельністю бл. 700 осіб. Із них планувалося ор-

ганізувати 5-й полк, і, як ударний, утримувати в резерві начдива. У грудні 1918 р. ці команди було зведено в Ніжинську роту, згодом – розгорнуто в батальйон, а на початку січня 1919 р. – у 4-й Ніжинський полк⁹⁵. Усі полки мали допоміжні команди: саперні, зв'язку та ін. Проте обозів дивізія не мала зовсім – усі перевезення здійснювалися на обивательських підводах.

Штаб дивізії з полками підтримував телефонний зв'язок. В окремих полках було прокладено телефонні лінії до місць дислокації батальйонів. Зв'язок із ВЦВРК начдив підтримував за допомогою пошти (телеграфне сполучення через Погар лише планувалося налагодити). Слабкою ланкою була медико-санітарна частина. Через відсутність кваліфікованого медичного персоналу хворих і поранених лікували власні фельдшери, однак і їх не вистачало. Виборності командирів, характерної для партизанських формувань, у 1-й дивізії не було. Також ще не було й комісарів, принаймні на момент інспекції І.Д.Моденова⁹⁶.

1-ша дивізія майже цілком складалася з українців за походженням або місцем народження – місцевих селян «нейтральної зони» та прикордонної смуги, а також перебіжчиків із зайнятої німецько-австро-угорськими військами території України. Захоплений повстанцями у вересні 1918 р. службовець канцелярії новгород-сіверського повітового військового начальника (місто перебувало у смузі 1-ї дивізії), після втечі з «нейтральної зони» засвідчив: «У більшості випадків партизанські загони складаються з українських більшовиків – вихідців з Київської, Полтавської і Чернігівської губерній, але є й місцеві задеснянці»⁹⁷. Консультант оперативного відділу наркомвійськсправ РСФРР зазначав, що в обстежений ним дивізії «підбір людей хороший і бойовий, винятково з українців Чернігівської та Курської губерній», а також, що «поповнення дивізії людьми здійснюється з місцевих селян і селян, що перебігають з України, чисельність яких чимала»⁹⁸. В.О.Антонов-Овсієнко на початку грудня 1918 р. спеціально наголошував, що частини 1-ї дивізії організовані з чернігівців⁹⁹. Навіть у середині лютого 1919 р., після вступу цього з'єднання в Київ, його комісар В.М.Ісакович зазначав: «... широкі маси Української радянської армії укомплектовані головним чином з селян Чернігівської губ. Представників міського пролетаріату поки мало серед нас»¹⁰⁰.

Національний склад 1-ї й 2-ї дивізії до середини 1919 р., коли припинив існування Український фронт, мало змінився, оскільки до цього часу вони діяли лише на території України і комплектувалися самостійно, за рахунок місцевих повстанських загонів, практично не одержуючи поповнень у централізованому порядку через наркомат військових справ УСРР. Лише наплив робітників із зайнятих Харкова, Києва та деяких інших промислових центрів додав певну кількість етнічних росіян. У командах і діловодстві дивізії використовувалася російська, а в полку червоного козацтва панувала українська мова.

Соціальний склад Повстанської армії України мав свої особливості. Вона формувалася головним чином із селян, що становили основну масу повстанців проти німецьких та австро-угорських військ і режиму гетьмана П.П.Скоропадського. Міські робітники мали обмежені можливості для участі в повстанському русі, відповідно мало хто з них вийшов до «нейтральної зони»¹⁰¹. Більше того, найбільш рішучі та самовіддані кадри робітничого класу України пішли до Червоної армії ще в березні – квітні 1918 р. у ході відступу під тиском австро-угорських та німецьких військ і діяли у складі 10-ї армії на Царицинському фронті. Так, Й.В.Сталін на жовтневому (1918 р.) пленумі ЦК КП(б)У констатував: «На Південному фронті з боку Донецького басейну є не менше 50 000 українських шахтарів у наших червоних військах. Це краща частина армії»¹⁰². Відсутність потужного робітничого ядра ускладнювала роботу ЦК КП(б)У і ВЦВРК зі створення радянської армії України. Слід зазначити, що в РСФРР формування регулярної Червоної армії розпочалося саме з призову робітників¹⁰³.

У 1918 р. селянство України йшло за більшовиками головним чином тому, що комуністи найбільш послідовно виступили проти окупантів. Це підкреслював В.І.Ленін: «Завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»¹⁰⁴. Окупація затримала втілення в Україні у життя положень ленінського «Декрету про землю» й, відповідно, політичне розмежування селянства, яке на боротьбу з німцями та реставраторським режимом гетьманату піднялося разом – і бідніші, і заможні елементи. Тому основу дивізій Повстанської армії України склали повстанці, які мали різне соціальне походження, устремління та, як наслідок, – різні кінцеві політичні цілі. У подальшому це відчутно позначилося на боєздатності окремих частин і підрозділів, хоча більшовики добре розуміли ситуацію, що склалася, і враховували її у своїй військово-організаційній роботі. Одним із головних засобів політичного розмежування селянства в умовах 1918 р. «ліві», які переважали в керівництві ЦК КП(б)У між I і II з'їздами партії, вважали безперервне ведення бойових дій проти німецьких та австро-угорських військ¹⁰⁵.

Так само, як і Червона армія РСФРР, збройні сили більшовиків України почали будуватися за добровільним принципом. Однак на час виходу наказу ВЦВРК №6 армія радянської Росії вже комплектувалася на основі обов'язкової військової повинності. Керівництво ВЦВРК і ЦК КП(б)У поза всяким сумнівом розуміло переваги такого принципу військового будівництва, однак не могло скористатися досвідом РСФРР, оскільки центральні українські радянські органи перебували, по суті, в еміграції, і на території Росії ніяких владних повноважень не мали. Комплектування на добровільних засадах сприяло насиченню повстанської армії найбільш самовідданими людьми, а також оберталася плінністю особового складу. Траплялися випадки, коли зараховані в полк через кілька днів зникали. На чисельності частин це не позначалося, однак деморалізувало особовий склад. Крім того, зниклі забирали з собою обмундирування, якого й так було обмаль. Зрештою було вирішено запровадити додаткові правила прийому нових людей – від них почали вимагати підписку про зобов'язання добровільно прослужити в полку не менше шести місяців. Цю підписку червоноармійці називали присягою¹⁰⁶. Основну масу бійців становила молодь 17–18 років. Це засвідчили у своїх спогадах ветерани дивізій, це видно також із біографічних даних, де вказано роки народження¹⁰⁷.

Дуже характерною є інформація сучасника, начальника прикордонного пункту гетьманської державної варті на ст.Хутір Михайлівський. У рапорті по інстанції про невдалий напад повстанців, що відбувся 15 вересня, він зазначав: «17-го і 18-го вересня почали прибувати німецькі війська. Навколо Хутора лежать тіла вбитих повстанців, більшою частиною юнаки віком від 16 до 20 літ в подраному одязі, всі вони мають вигляд покидьків села»¹⁰⁸. Повстанці у цьому бою діяли вже не загонами, а трьома організованими ротами. До них входила молодь із тих сіл, де В.Н.Боженко займався формуванням бойових одиниць, які незабаром ввійшли до складу 1-ї дивізії – Шатрище, Юринівка та ін.¹⁰⁹ Вік середнього командного складу здебільшого становив 30 років.

Наплив добровольців був настільки значним, що начдив-1 вважав за можливе за два–три тижні (приблизно на середину листопада) сформувати дивізію загальною чисельністю 12–15 тис. осіб. Проте справу гальмувала гостра нестача озброєння та обмундирування. Бракувало командного складу. Командирів відділень, взводів і напіврот дивізії почала готувати на власній базі. 10 жовтня при її штабі в м.Погар намічалася відкриття інструкторських курсів, які мали діяти до 25 жовтня. Від полків виділялося по 20 чол. – грамотних, дисциплінованих, політично благонадійних. Курсанти мали вивчати розвідувальну справу, топографію, основи тактики та інші військові дисципліни. Курси справді почали діяти, а перший (можливо, уже другий) випуск інструкторів

відбувся 18 листопада (щоправда, 2 чол. не витримали іспитів і повернулися в «первобытное состояние»¹¹⁰). Школа командного складу при дивізії проіснувала до вересня 1919 р., поки її не передали в розпорядження командування 12-ї армії¹¹¹.

Моральний стан особового складу був міцним, здоровим і бойовим. Усі рвалися якнайшвидше визволити Україну від німців і уряду П.П.Скоропадського. Стримувати бійців, особливо з огляду на нестачу командирів, було дуже складно. Комісарів у дивізії не було. Їх призначили тільки після II з'їзду КП(б)У¹¹².

Дисципліна у з'єднанні була зразковою. Накази начальників виконувалися беззаперечно. Покарання за їх порушення визначали або одноосібно командир, або товариський суд – аж до шмагання (рос. «порка») і розстрілу. Цей порядок і спосіб покарання було змінено за рекомендацією наради представників від військово-революційних комітетів, яка відбулася 7–8 жовтня 1918 р. в Орлі – відтепер «рукоприкладство» заборонялося, натомість запроваджувалися трибунали¹¹³. Військово-революційний трибунал при штабі 1-ї дивізії свою першу справу розглянув 25 жовтня, засудивши до розстрілу чотирьох повстанців, які пограбували селянина¹¹⁴.

Як видно з наказів по 1-й дивізії, найважчими злочинами серед повстанців були дезертирство і грабунки місцевого населення (так зване «самопостачання»). Досить поширеними були гра на гроші, безцільна стрілянина, недбале ставлення до справи і майна, зокрема до коней. Із цим велася послідовна боротьба, начдив уживав серйозних заходів – від оголошення доган у наказах до адміністративних і дисциплінарних покарань та розстрілів. Так, наказом по 1-й дивізії №11 від 26 листопада за дезертирство запроваджувався розстріл¹¹⁵. І.Д.Моденов так оцінював стан 1-ї дивізії: «Загалом зразкова дивізія, із гарним підбором ідейних борців, страждає, головним чином, від браку постачання, чим затримується пов'язане з цим швидке поповнення та формування»¹¹⁶.

2-га дивізія дислокувалася південніше 1-ї – у районі м.Льгова, а її штаб розташовувався безпосередньо у місті. Першим начдивом-2 став член ВЦВРК В.Х.Ауссем. Згідно з наказом ВЦВРК №6, 2-й дивізії відводилася ділянка Глухів – Рильськ – Колонтаївка – Беленихине – Куп'янськ¹¹⁷. І.Д.Моденов зазначав: «Умови формування, постачання ті ж, що і в 1-й дивізії»¹¹⁸. Однак стартові умови для 2-ї дивізії були відчутно гіршими. Її формування розпочалося значно пізніше. 1-ша дивізія, як видно з того ж таки наказу №6, була зведена з трьох загалом готових, переформованих за регулярним зразком полків (1-го червоного козацтва, 2-го Таращанського й 4-го), а четвертий формувався з визначених наказом п'яти підрозділів, артбатареї і трьох кінних сотень; усі полки одразу одержали постійних командирів. Що ж до полків 2-ї дивізії, то по кожному з них у наказі №6 зазначено: «формується». При цьому лише для 1-го полку вказано, що він утворюється «з колишнього Глухівського району», для інших трьох джерело формування невідоме. Для 1-го і 2-го полків призначено тільки виконуючих обов'язки командирів – відповідно Карпенка і Шульженка, 3-му й 4-му не названо навіть тимчасових командирів, відтак, зрозуміло, що формувати їх не було кому¹¹⁹. Відставання 2-ї дивізії у формуванні відзначили на II з'їзді КП(б)У її представник А.В.Іванов і секретар ЦК КП(б)У Ю.Л.П'ятаков, майже одночасно це ж констатував І.Д.Моденов: «2-га дивізія більш слабкого складу, однак швидко поповнюється»¹²⁰. На відміну від 1-ї, 2-га дивізія комплектувалася здебільшого вихідцями з Харківщини¹²¹.

Отже протягом місяця з дня видачі наказу на формування 1-ша дивізія набула майже завершеного вигляду. Чисельно вона перевищувала визначений штатний склад, за озброєнням майже цілком відповідала наміченим вимогам, гірше було зі спорядженням, одягом і взуттям. Оформилися бригадні структури. Велася робота із заповнення командирських вакансій. Функціонували орга-

ни матеріально-технічного постачання, трибунал, велася політико-виховна робота. За короткий час з'єднання стало цілком боєздатним. Формування 2-ї дивізії хоча й відставало, оскільки не спиралося на попередню підготовчу роботу, відбувалося цілком успішно, про що свідчать оцінки сучасників, а також подальша (з грудня 1918 р.) успішна бойова діяльність цього з'єднання.

Успіхи у справі формування частин і з'єднань Повстанської армії України пояснюються тісним зв'язком із радикально налаштованим українським селянством, незадоволеним реставраторською політикою уряду гетьмана П.П.Скоропадського й охопленого національно-патріотичним поривом, спрямованим проти німецьких та австро-угорських військ. Особовий склад повстанської армії був тісно пов'язаний з Україною і жив її інтересами. Саме у цьому зв'язку полягала як сила, так і слабкість армії. Її не можна було використати у відриві від України, на інших фронтах, зокрема проти Донської армії генерала П.М.Краснова чи Добровольчої армії генерала А.І.Денікіна – такі спроби загрожували їй неминучим розкладом. Це чудово розумів інспектор наркомвійськсправ РСФРР І.Д.Моденов: «Ввести офіційно ці дивізії у число частин радянської республіки – знищити ідею виникнення дивізій із повстанців України. За умови допомоги центру 1-й і 2-й дивізіям повстанців, радянська республіка одержить дві зразкові дивізії ідейних борців, які, у випадку війни з Україною, складуть авангард і своїм швидким наступом забезпечать і розчистять шлях для наступу наших армій вглиб України»¹²².

Це передбачення справдилося в обох частинах. Протягом грудня 1918 р. – першої половини лютого 1919 р. дивізії Повстанської армії України з боями зайняли лівобережні Харківську, Чернігівську та Полтавську губернії, закріпилися у Правобережній Україні, розгорнули наступ на Донбас і Південну Україну. Однак перед цим, наприкінці жовтня – у середині листопада, усупереч рекомендаціям І.Д.Моденова й наполяганням «лівих» у ЦК КП(б)У, політичне та військове керівництво РСФРР, а також група «правих» із ЦК КП(б)У спробували передати українські радянські повстанські частини до складу РСЧА і залучити їх на фронті проти білокозаків. Політична боротьба за повстанську армію призвела до кількох відкритих заворушень у ній, крім того, невдоволені повстанці почали масово дезертирувати (часто зі зброєю)¹²³. Якщо ще 20–24 жовтня 1918 р. у 1-й дивізії налічувалося понад 7 тис. чол., то на 1 листопада – уже тільки 2946 чол.¹²⁴ Щоправда, за цей час змінився склад частин з'єднання, а саме був 1-й полк червоного козацтва (1000–1500 чол.), замість якого розгорнувся Ніжинський батальйон (312 чол.). Заміна 4-го полку Я.А.Киселя Новгород-Сіверським полком Т.В.Черняка не могла суттєво вплинути на чисельність особового складу. Таким чином, навіть ураховуючи організоване виведення з 1-ї дивізії 1–1,5 тис. червоних козаків, доводиться констатувати втрату з невідомих причин 3 тис. чол. Оскільки значних боїв у цей час не було, єдиним поясненням залишається дезертирство з політичних мотивів – тобто бажання повстанців битися за свій рідний край і небажання воювати у Росії.

25 жовтня 1918 р., мабуть не маючи згоди ЦК КП(б)У, реввійськрада дислокованої в Орловському військовому окрузі Резервної армії прийняла рішення про включення «української дивізії» (очевидно, ішлося про 1-шу повстанську дивізію) до свого складу. Характерно, що наказ РВР Республіки від 23 жовтня про створення армії цього ще не передбачав¹²⁵. Домовленість між командуванням Резервної армії та представниками ВЦВРК про перепідпорядкування 2-ї дивізії була досягнута 31 жовтня¹²⁶.

Повстанська армія України як збройні сили КП(б)У формально існувала до 9 листопада 1918 р., коли головне командування РСЧА РСФРР директивою №417 затвердило входження обох повстанських дивізій до складу Резервної армії¹²⁷. Однак суто технічно питання передачі військ вимагало часу. До того ж,

ця акція наразилася на опір з боку особового складу українських радянських частин. Між тим різко змінилася політична обстановка: в Німеччині та Австро-Угорщині розпочалися революції, в Україні спалахнуло повстання проти гетьмана. Зважаючи на нові обставини, уряд і вище військове командування РСФРР вирішили утворити нове оперативне з'єднання – групу військ Курського напрямку. Її командувач В.О.Антонов-Овсієнко прийняв українські радянські війська у своє підпорядкування. Таким чином, можна вважати, що фактично Повстанська армія України проіснувала до утворення зазначеної групи військ, тобто до 17 листопада 1918 р. Більше того, зважаючи, що і на перших порах, і надалі, аж до реорганізації та перейменування, група військ складалася і комплектувалася майже винятково з українських повстанців, то реально її формування звелось до простого перейменування Повстанської армії України. 30 листопада, зі створенням Української радянської армії, обидві дивізії ввійшли до її складу, а з 4 січня 1919 р. – до складу Українського фронту, де становили головну ударну силу.

¹ Белан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960; Склярченко С.М. Борьба трудящихся Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетманщины в 1918 році. – К., 1960; Тичина В.Є. Борьба против немецких оккупантов и внутренней контрреволюции на Украине в 1918 р. – Х., 1969; Петров В.И. Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 г. – Москва, 1980 та ін.

² Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х., 1962.

³ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У 3 т. – Т.1, 2. – К., 1967–1968; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977; Гражданская война в СССР: В 2 т. – Москва, 1980–1986 та ін.

⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – Москва, 1987 та ін.

⁵ Божко О.І. Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 308 с.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2, 3.

⁷ Пограничные войска СССР, 1918–1928: Сб. док. и мат. – Москва, 1973. – С.407–408, 885.

⁸ Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. док. и мат. в 3 т., 4 кн. – К., 1967. – Т.1, кн.1. – С.121.

⁹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. – К., 1988 (далі – Первый съезд КП(б)У). – С.32, 52, 68–69.

¹⁰ Див.: Краткое руководство к образованию военно-революционных комитетов. Издание Народного секретариата Украины, июнь 1918 г. // ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.10–17 зв.

¹¹ Первый съезд КП(б)У. – С.29–30.

¹² Там же. – С.122–125.

¹³ Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917–1919 гг.): Сб. док. и мат. – Чернигов, 1957. – С.118–123.

¹⁴ Там же. – С.140.

¹⁵ Там же. – С.143.

¹⁶ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С.22–23.

¹⁷ Левенко А.І. Серпневе повстання // Борьба за победу радянської влади на Чернігівщині: Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. – Чернігів, 1958. – С.164; Государственный архив Российской Федерации. – Ф.130. – Оп.2. – Д.109. – Л.30–30 а (карта-схема).

¹⁸ Ауссем В. К истории повстанчества на Украине (О двух партизанских дивизиях) // Летопись революции. – 1926. – №5. – С.9.

- ¹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.387.
- ²⁰ Ауссем В. К истории повстанчества ... – С.9.
- ²¹ Там же.
- ²² Там же. – С.7; Комкор В.М. Примаков (автобиография) // Военно-исторический журнал. – 1967. – №12. – С.121; Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК в период между I и II съездами КП(б)У // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.133; Салай І.Г. Борьба з німецькими окупантами на Новгород-Сіверщині в 1918 році // Борьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – С.224–225.
- ²³ История Украинской ССР: В 10 т. – Т.6. – К., 1984. – С.348.
- ²⁴ Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК ... – С.133, 142; Ауссем В. Указ. соч. – С.7; Примаков В.М. Борьба за советскую власть на Украине // Этапы большого пути: Воспоминания о гражданской войне. – Москва, 1962. – С.194.
- ²⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. – Т.1: 1918–1941. – К., 1976. – С.27–28; Ауссем В. Указ. соч. – С.9. Див. також виступи на вересневому (1918 р.) пленумі ЦК КП(б)У Ю.Л.П'ятакова, А.С.Бубнова, М.М.Крестинського, С.В.Косіора: Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК ... – С.131–136, 139–140, 143–144.
- ²⁶ Петриківський-Петренко С.І. В «нейтральній зоні» влітку 1918 року // Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С.171; Ауссем В. Указ. соч. – С.7–8; Примаков В.М. Указ. соч. – С.194; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.305–306.
- ²⁷ Комуністична партія України в резолюціях ... – С.27–28.
- ²⁸ Из деятельности ЦК КП(б)У и ЦВРК ... – С.133; Первая Червоная. 1917–1929. – Москва, 1931. – С.17.
- ²⁹ Петриківський-Петренко С.І. Указ. праця. – С.165–166; Божко О.І., Молодчикова І.О. Нові документи ЦДАЖР УРСР про життя і діяльність М.О.Щорса // Архіви України. – 1985. – №5. – С.44.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.4217. – Оп.1. – Спр.286.
- ³¹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344; Петриківський-Петренко С.І. Указ. праця. – С.171–172.
- ³² История 130-го Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. – Житомир, 1928. – С.14.
- ³³ История 131-й Таращанской бригады. – Житомир, 1925. – С.10; Петриківський-Петренко С.І. Указ. праця. – С.165; Коваленко А.А. Путь повстанцев в Таращанский полк // Нас вдохновляла революция: Воспоминания ветеранов гражданской войны. – К., 1975. – С.78; Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.3740. – Оп.1 (історична довідка до опису); Барон М. Нейтральная зона // Первая Червоная. 1917–1929. – С.144.
- ³⁴ Демченко М.И. Шестой повстанческий. – Москва, 1964. – С.25–26, 34–41, 44, 59; РГВА. – Ф.3759. – Оп.1 (історична довідка до опису).
- ³⁵ Петриківський-Петренко С.І. Указ. праця. – С.172; Точоний П.І. Бойовий шлях 4-го радянського Ніжинського полку // Борьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – С.274.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.61. Док. опубл.: Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.16.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.62. Док. опубл.: Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.16–17 (при публікації дату документа опущено).
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.65, 66.
- ³⁹ Там само. – Спр.3. – Арк.24.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.10, 13, 14, 22, 24. Мат. наради опубл.: Протокол совещания представителей от военно-революционных комитетов Украины // Летопись революции. – 1927. – №1. – С.157–173. Ця публікація дефектна: упорядники зазначили, що резолюцію про «революційну дисципліну» серед повстанської армії в матеріалах наради не знайдено (с.173), однак насправді вона там є і не опублікована, очевидно, через те, що засвідчує рукоприкладство в армії та розстріли повстанців без суду і слідства, за одноосібним наказом начальників (ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.24).
- ⁴¹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991. – С.19, 34, 35, 64, 71, 180, 182.

- ⁴² Переписка Секретариата ЦК РКП(б) с местными партийными организациями (ноябрь – декабрь 1918 г.): Сб. док. – Москва, 1970. – С.121–122.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.68–70.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.3. – Арк.27, 33, 36.
- ⁴⁵ Летопись революции. – 1926. – №5(20). – С.16; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.65, 66.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.68–70.
- ⁴⁷ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 10, 26, 27, 36; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.226. – Арк.1–5; Летопись революции. – 1926. – №5 (20). – С.17–18; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917–1919 гг.) ... – С.182–184, 185–188, 190–193.
- ⁴⁸ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.34, 35.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.6. – Арк.14.
- ⁵⁰ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.9. – Л.17; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.100.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.7.
- ⁵² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.34, 35; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 10.
- ⁵³ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.488; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.9. – Л.17; ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.101, 102.
- ⁵⁴ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.26.
- ⁵⁵ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.64.
- ⁵⁶ Слідом за виданням Народним секретаріатом України у червні 1918 р. «Коротким керівництвом до утворення військово-революційних комітетів» як «органи загально-політичного керівництва збройною боротьбою» кваліфікував ВРК дослідник Т.Д.Бондар (див.: *Бондар Т.Д.* Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (лютий 1918 – січень 1919 рр.). – К., 1968. – С.165). Щоправда, уже після утворення Повстанської армії України, 21 жовтня 1918 р., II з'їзд КП(б)У в постанові «Про взаємовідносини між військово-революційними і партійними комітетами» визначив ВРК як військово-технічні відділи партійних комітетів (див.: Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.170).
- ⁵⁷ Комуністична партія України в резолюціях ... – С.17–19.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.10–17.
- ⁵⁹ В огне гражданской войны: Сб. док. и мат.: из истории борьбы трудящихся Одессины против объединённых сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – ноябрь 1920 гг. – Одесса, 1962. – С.84–87; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г. – декабрь 1920 г.): Док. и мат. – Херсон, 1962. – С.75–77; Победа советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.): Сб. док. и мат. – Херсон, 1957. – С.134–138.
- ⁶⁰ Летопись революции. – 1927. – №1. – С.127.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.4; Летопись революции. – 1927. – №1. – С.164.
- ⁶² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.69–70; Летопись революции. – 1927. – №1. – С.164.
- ⁶³ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.69–70.
- ⁶⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.386.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.61.
- ⁶⁶ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.162.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.62; Спр.3. – Арк.27.
- ⁶⁸ Там само. – Спр.2. – Арк.62.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.68, 69, 70; Спр.3. – Арк.27, 33, 36; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392.
- ⁷⁰ Див., напр.: РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷¹ Там же; *Коцарь Н.Ю.* Именем революции // Нас вдохновляла революция. – С.20.
- ⁷² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷³ *Аусселл В.* Указ. соч. – С.8, 11–12, 20–21; Пограничные войска СССР. – С.404.

- ⁷⁴ Ауссем В. Указ. соч. – С.8; Коцарь Н.Ю. Указ. соч. – С.27; Демченко М.И. Указ. соч. – С.49; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷⁵ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷⁶ Ауссем В. Указ. соч. – С.8; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.13, 24; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.186–187.
- ⁷⁷ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.33; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.190–192.
- ⁷⁹ РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.10, 26, 27; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.68–70; Спр.3. – Арк.27, 33; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.183, 190–192.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.2. – Арк.64, 67.
- ⁸¹ Там само. – Спр.3. – Арк.24.
- ⁸² Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – 2-е изд. – Москва, 1987. – С.471.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.24.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само. – Спр.2. – Арк.65, 66.
- ⁸⁶ Летопись революции. – 1926. – №5. – С.16.
- ⁸⁷ Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т.1, кн.1. – С.343–345.
- ⁸⁸ Там же. – С.344; Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.10; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165.
- ⁸⁹ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.18, 64, 71.
- ⁹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.8–9.
- ⁹¹ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–167.
- ⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.8; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166.
- ⁹³ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 10.
- ⁹⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.191.
- ⁹⁵ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.208, 220.
- ⁹⁶ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–166; Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.208, 220.
- ⁹⁷ Цит. за: Склярченко Є.М. Указ. праця. – С.212.
- ⁹⁸ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165–167.
- ⁹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.486.
- ¹⁰⁰ Киевский коммунист. – 1919. – 13 февраля.
- ¹⁰¹ Там же.
- ¹⁰² Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.387.
- ¹⁰³ Кляцкин С.М. На защите Октября: Организация регулярной армии и милиционное строительство в Советской Республике, 1917–1920. – Москва, 1965. – С.194–200, 319.
- ¹⁰⁴ Ленін В.І. Інтерв'ю кореспондентів газети «Folkets Dagblad Politiken» 1 липня 1918 р. // Ленін В.І. Повне зібрання творів: Т.36. – К., 1973. – С.456.
- ¹⁰⁵ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.47, 65.
- ¹⁰⁶ Коцарь Н.Ю. Указ. соч. – С.24–25; Терещенко Ф.Т. Перші богунці // Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині. – С.256.
- ¹⁰⁷ Терещенко Ф.Т. Указ. праця. – С.256; Нас вдохновляла революция. – С.223–230; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987.
- ¹⁰⁸ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.348.
- ¹⁰⁹ Петриківський-Петренко С.І. Указ. праця. – С.165; Коваленко А.А. Путь повстанцев в Таращанский полк // Нас вдохновляла революция. – С.78.
- ¹¹⁰ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.9, 36.

- ¹¹¹ Синьков В.М. З історії підготовки командних кадрів Червоної армії на Україні // Укр. іст. журн. – 1983. – №2. – С.84.
- ¹¹² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.386.
- ¹¹³ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166; ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.3. – Арк.13, 24.
- ¹¹⁴ Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов. – С.186–187.
- ¹¹⁵ Там же. – С.182–188, 190–193; РГВА. – Ф.999. – Оп.1. – Д.2. – Л.10.
- ¹¹⁶ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹¹⁷ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344; Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.11, 16.
- ¹¹⁸ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹¹⁹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.344.
- ¹²⁰ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины ... – С.18, 64; РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.166.
- ¹²¹ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.487.
- ¹²² РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.167.
- ¹²³ Ауссем В.Х. Указ. соч. – С.10; Точеный Н. Красные партизаны на Нежинщине // Летопись революции. – 1926. – №2. – С.76–77.
- ¹²⁴ РГВА. – Ф.25887. – Оп.7. – Д.570. – Л.165; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.13. – Л.8; Новые документы о Щорсе // Материалы по истории СССР. – [Т.]І: Документы по истории советского общества. – Москва, 1956. – С.128.
- ¹²⁵ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.388; Директивы Главного командования Красной армии (1917–1920): Сб. док. – Москва, 1969. – С.194–195.
- ¹²⁶ Гражданская война на Украине. – Т.1, кн.1. – С.392.
- ¹²⁷ Директивы Главного командования Красной армии ... – С.195–196.

The article is devoted to set up under the leadership of the Ukrainian Bolshevik Central Military Revolutionary Committee of the Insurgent Ukrainian Army in the 1 st and 2 nd rebel divisions. The problems of creation, organization, structure, supply of military connection.

О.Л.Рябченко*

СТУДЕНТСТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПОШУКАХ «ПРОЛЕТАРСЬКОЇ» ІДЕНТИЧНОСТІ (1920-ті рр.)

У статті на основі широкого кола архівних джерел та різноманітних документів аналізуються шляхи конструювання студентами України «пролетарської» ідентичності, оскільки соціальне маскування було необхідною умовою отримання освіти молоддю, котра не мала робітничо-селянського походження.

Студентство як самостійний сюжет для дослідження до цього часу займає незначне місце в українській історіографії. Його історія традиційно вписувалася у більш загальні теми – становлення й розвиток нової системи освіти в Україні, формування інтелігенції, ювенальну історію тощо¹. Особливу увагу дослідників в основному викликало студентство «пролетарське», під котрим розумілися вихідці з робітників і селян. Про інші його категорії не йдеться навіть в останніх дослідженнях². Повсякденне буття молоді, у тому числі й студентства, в стінах професійної школи сьогодні вивчається російськими дослідниками³. Взагалі у зарубіжній історіографії різні аспекти життя вищої школи, де йо-

* Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії й культурології Харківської національної академії міського господарства.